

MAHLER EN DE LATE OUDHEID

Interview met Peter Brown

René van der Werf

De historicus Peter Brown (1935) verwierf grote bekendheid met zijn boek *The World of Late Antiquity. From Marcus Aurelius to Muhammad* (1971), waarin hij een nieuwe visie op de Late Oudheid aanbood.

Bijna twee eeuwen lang is het historisch onderzoek naar deze periode gedomineerd door Gibbon. In zijn boek *The Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-1787) schildert Gibbon een rijk dat in verval is geraakt en op zijn ondergang afstevent, en dat slechts een schim is van het door hem zo bewonderde bloeiende Romeinse rijk ten tijde van Trajanus, Hadrianus en de Antonijnen. Deze visie is lang onomstreden geweest, hetgeen vooral is te wijten aan de toentertijd geringe belangstelling van historici voor de Late Oudheid. In 1964 verscheen het monumentale drieluik *The later Roman Empire 284-602. A social, economic and administrative survey* van A.H.M. Jones. Hoewel Jones trouw bleef aan Gibbon, heeft zijn erudiete en zeer gedetailleerde beschrijving van een tot dan toe relatief onbekend deel van het verleden de belangstelling onder historici voor de Laat-antieke wereld aangewakkerd.

Het idee dat de Late Oudheid enkel als een periode van degeneratie beschouwd moet worden, is volgens Brown misleidend. Deze periode herbergt namelijk niet alleen het einde van de 'klassieke wereld' maar ook het begin van de Middeleeuwen. Brown meent een zeer complexe samenleving met een eigen dynamiek in de Late Oudheid te ontwaren. Deze samenleving is zo complex vanwege de frictie tussen continuïteit en verandering. De veranderende beleving van religie veroorzaakt een dynamiek die karakteristiek is voor dit tijdperk. Brown plaatst de invloed van religie op de samenleving centraal binnen zijn onderzoek. Hij tracht het innerlijke leven van de bewoners bloot te leggen en te doorgronden. Dat verklaart dat hij, in tegenstelling tot vele voorgangers, zich zelden met politieke en militaire geschiedenis inlaat. Bijna al zijn volgende werken kunnen beschouwd worden als uitwerkingen van deze benadering.

De invloed van Peter Brown op de voortgang van het historisch onderzoek naar de Late Oudheid is nauwelijks te overschatten. Zijn benadering heeft veel - vruchtbare - navolging gevonden en heeft de visie van Gibbon naar een tweede plaats verdrongen.

Historici hebben de Late Oudheid als onderzoeksgebied zeer lang verwaarloosd. Pas in de jaren zestig raakte men in deze periode geïnteresseerd. Waarom is dit tijdvak zo lang genegeerd?

Ik denk dat er twee redenen zijn. Dat is gechargeerd, maar dit is een interview. Classici zijn afkerig van verandering. Zij houden van perfecte dingen. Zij luisteren bijvoorbeeld graag naar Mozart, en gaan graag naar een toneelstuk van Sophocles en lezen Thucydides, Cicero of Tacitus. Maar ze houden waarschijnlijk niet van jazz. Het idee dat jazz tweehonderd jaar na Mozart is ontstaan, is een verbijsterende gedachte voor het merendeel van hen die beschikken over de linguïstische en filologische vaardigheden om het bronnenmateriaal te analyseren. In Oxford, waar ik studeerde, was het vanzelfsprekend dat de Griekse wereld eindigde met Isocrates. De Romeinse wereld eindigde met Plinius [de oudere]; zelfs Tacitus werd beschouwd als 'te laat'. Hij viel niet in de categorie perfectie, zoals Mozart, maar kwam al vervaarlijk dicht in de buurt van Mahler. Het onderzoek naar de klassieke Oudheid werd gedomineerd door filologische definities en een grondige afkeer van verandering. Deze beide aspecten waren onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Voor de tweede reden moeten we terug naar de achttiende eeuw, zeker niet eerder. Geleerde kringen die de klassieke Oudheid bestudeerden, negeerden bewust de joodse en christelijke wereld in de Oudheid. Een ieder die de klassieke Oudheid bestudeerde, hield zich eigenlijk bezig met de polytheïstische pagane Griekse en Romeinse wereld. Deze opvatting van de klassieke Oudheid sloot Philo [van Alexandrië] uit, en Josephus. Ook was men niet geïnteresseerd in de oude talen van het nabije Oosten, een gering aantal zéér geleerde personen uitgezonderd. Ik spreek nu niet over de Renaissance; toen vond dit nog niet plaats. Ik refereer aan de bloeitijd van het *Hellenismus* in de negentiende eeuw, een tijd waarin in vele opzichten de grondslag is gelegd voor ons hedendaagse universitaire onderwijs. Toen historici oog begonnen te krijgen voor de rol van joden en christenen in de Oudheid, geraakten de geleerden in de problemen. Ze beschikten niet over de vaardigheden om het martelaarschap van Perpetua in dezelfde wereld te plaatsen als bijvoorbeeld Fronto's correspondentie met Marcus Aurelius. Voor hen hoorde Tertullianus, in tegenstelling tot Plutarchus, niet thuis in de Grieks-Romeinse wereld. Dat zijn de twee redenen.

Eveneens bestond er toen een vooroordeel ten opzichte van de Late Oudheid. Er was een scherpe scheidslijn tussen geschiedenis en *Religions-geschiede*. Geschiedenis hield zich bezig met keizers en andere bestuurders; wat ik in navolging van mijn Engelse collega's het 'Pontius-Pilatus-complex' zou willen noemen. Met andere woorden, hoe werd het Romeinse rijk bestuurd. Dit gold als de belangrijkste taak van de historicus. Op het continent waren de historici waarschijnlijk ook nog geïnteresseerd in het Romeinse recht. Maar welke rol religie vervulde binnen de samenleving, had bij geen enkel onderzoek nog centraal gestaan.

Eén van de kenmerken van de Late Oudheid maakte deze periode voor mediaevisten beter toegankelijk dan voor classici. Mediaevisten waren zich maar al te zeer bewust dat religie een belangrijke rol vervulde bij het creëren van nieuwe (sociale) structuren. Ik ben opgeleid tot mediaevist en niet tot classicus, waarvoor ik nog steeds zeer dankbaar ben. Het was niet gemakkelijk om de

wereld van de Oudheid binnen te gaan. Ik werd met het 'probleem' geconfronteerd dat ik de relatie tussen religie en samenleving centraal stelde.

Ik neem aan dat classici niet erg gecharmeerd van u waren.

Nee, nee, zij waren vol consideratie, zij het dat er grenzen waren. Men gaf mij de tijd. Tenslotte was ik toen een jonge man. Ik genoot de steun van zeer eminente historici als Arnaldo Momigliano en Jones. Zij deelden de conventionele opvattingen niet. Maar de dominante, onderwijsgevende delen van de universiteiten zagen de Late Oudheid enkel als een esoterisch onderwerp, waar slechts weinige, grote geleerden - en in die tijd was ik dat zeker niet, ik was 25 jaar en *extremely ignorant* - zich over mochten buigen maar de gewone onderzoeker zeker niet. Tegenwoordig kijkt men heel anders tegenaan. Daardoor zijn wij in staat geweest om historische concepten te ontwikkelen die de overwegend tekstuele benadering van oude geschiedenis in een beter perspectief plaatsten. Hiervoor zijn wij veel dank verschuldigd aan mensen als Moses Finley, Henry Pleket en M. Rostovtzeff, die er bewust voor hebben gekozen om geschiedenis en archeologie met elkaar te verbinden. Vaak was het marxisme één van hun inspiratiebronnen, met name voor Finley, De Ste Croix en ook Jones. Voor E.A. Thompson gold dit in hoge mate wat betreft zijn visie op de barbaarse invallen. Met hen voelde ik, hoewel ik met hun inspiratiebron niet uit de voeten kon, een diepe verwantschap. Zij waren mij altijd zeer behulpzaam.

In het voorwoord van uw werk Religion and society in the age of St. Augustine (1972) beschrijft u de ontwikkeling van uw perspectief op de Late Oudheid. Er zijn twee met elkaar verbonden zinnen die mij in dit verband zeer getroffen hebben. 'But the historian who wishes to understand the Later Roman Empire just cannot avoid the tension to which Augustine has pointed.' 'Augustine, also, lent me a language.' Wat bedoelt u met de laatste zin?

Vergeet niet dat dit vele jaren geleden geschreven is. Ik denk dat ik refereerde aan het feit dat het onderzoeksobject Augustinus zo makkelijk te volgen was. Hij was een heerlijk onderwerp, omdat hij de chronologie van zijn werken vastlegde, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Eusebius of Ambrosius, van wie wij niet weten hoe hun werken chronologisch geplaatst moeten worden. Mijn collega Timothy Barnes denkt dat hij de chronologische volgorde van de werken van Eusebius kent, maar niemand weet het zeker totdat hij Eusebius heeft ontmoet.

Augustinus was iemand die in staat was om een verband te leggen tussen *histoire événementielle* (de gebeurtenissen die ik zou willen scharen onder de noemer *external history*) en de cognitieve structuren van mensen. Ik heb zeker niet dezelfde notie van cognitie als Augustinus. Maar hij had een bewonderenswaardig bewustzijn van de paradox in de relatie tussen *der Ich und die Umwelt*.

Iedere samenleving, theoretisch althans, kent een grote verscheidenheid aan cognitieve structuren van waaruit gebeurtenissen worden waargenomen. Eén van de fascinerende aspecten van de Late Oudheid is, dat de cognitieve structuur van de geschoolde elite - zij die in staat waren zich te uiten en sporen achterlieten - veranderde. Hiermee bedoel ik dat voor bijvoorbeeld iemand als Symmachus de val van Rome iets heel anders betekende dan voor Augustinus of andere christenen in het Oosten. Hierdoor werd ik zeker toen - maar ook nu nog - zeer gefascineerd. Indertijd kenden wij - maar hoe goed zullen wij het verleden ooit kennen? - slechts de geschiedenis van de Late Oudheid in hoofdlijnen. Uitgebreide beschrijvingen van gebeurtenissen zijn terug te vinden bij Hieronymus, Augustinus, Johannes Chrysostomos én bij pagane schrijvers. Voor het eerst werd ik geconfronteerd met een samenleving in de Oudheid waarbinnen mensen met zeer uiteenlopende referentiekaders als nagenoeg gelijken naar buiten traden. Dit heeft ons een aantal verschillende en min of meer gelijkwaardige bronnen opgeleverd. Voor onze kennis over de wereld waarin Tacitus leefde, zijn wij aangewezen op Tacitus. Het is zeer moeilijk om een alternatief voor hem te vinden. Ik ben mij er natuurlijk van bewust dat er ook bronnen bestaan vóór de Late Oudheid, die bijvoorbeeld de zeer verschillende wijzen onthullen waarop tegen een bepaalde keizer werd aangekeken. De vierde en vijfde eeuw vormen een verrukkelijke periode om te onderzoeken. Het is een amper te beschrijven genoegen om te zien dat alom bekende gebeurtenissen worden weergegeven vanuit verschillende cognitieve structuren, en dat mensen vanuit deze structuren handelden, geconfronteerd mét deze gebeurtenissen. Om deze structuren te reconstrueren dient men zeer diep te graven. Als je een preek leest van Augustinus over de val van Rome dien je je zeer goed bewust te zijn welke betekenis hij gaf aan bepaalde Latijnse woorden. Het is niet mogelijk om het woordenboek Latijn open te slaan en de vermelde vertaling klakkeloos over te nemen. Je dient te achterhalen wat een woord betekent binnen een bepaalde cognitieve structuur. Ik beschouwde het als een voorrecht dat ik dit mocht doen.

In 1964 verscheen het boek The later Roman Empire 284-602 van A.H.M. Jones. Dit boek was zeer invloedrijk en gold lange tijd als het standaardwerk over de Late Oudheid. Was uw boek The world of Late Antiquity (1971) een antwoord aan Jones? En datzelfde geldt misschien ook wel voor uw boek The Making of Late Antiquity (1978).

Ik was diepgaand beïnvloed door dit werk. Ik denk dat ik in zekere zin een antwoord gaf aan Jones, maar het dient niet als kritiek aan het adres van Jones te worden opgevat. Ik streefde naar een dialoog met Jones' werk. Moses Finley schreef een vernietigende recensie over *The world of Late Antiquity*, en ik denk, nu, dat hij in een aantal opzichten gelijk had. Indertijd heeft het mij zeer pijnlijk geraakt. Hij wees mij er terecht op dat ik mij niet voldoende rekenschap had gegeven van het enorme belang van de structuren binnen het Romeinse keizerrijk en dus van het *verschijnsel* keizerrijk. In die tijd was ik zeer geïnteres-

seerd in de culturele en religieuze geschiedenis van kleine groepen, vaak het burgerlijk deel der bevolking. Finley schreef, als ik het mij goed herinner, dat ik geen aandacht had geschonken aan de militaire geschiedenis. Ik beschouw dat als terechte kritiek. Desalniettemin, Jones' benadering droeg het gevaar in zich dat de structuren van het Romeinse rijk te veel werden benadrukt. Ik vond, en vind, dat Jones - behept met een buitengewoon instinct - met zijn correcte en van gezond verstand getuigende benadering van de Late Oudheid één aspect over het hoofd zag. En dit was een belangrijk aspect. Hij had geen oog voor een specifiek kenmerk van de Late Oudheid: groepen die in die samenleving een bemiddelende rol vertolkten. Deze groepen werden bijeengehouden door religieuze en culturele banden. Zij zorgden ervoor dat de structuren van het Romeinse rijk daadwerkelijk functioneerden.

Uw boek moet dus opgevat worden als een aanvulling op Jones?

Ja, maar ik heb nog altijd de overtuiging dat hij zich te veel gericht heeft op het centrum - het oostelijk deel - van het Romeinse rijk. Daarom heb ik altijd veel aandacht besteed aan regionale culturen, en hun ontwikkeling. Maar ik ben in principe trouw gebleven aan zijn visie op de Late Oudheid. Misschien eigenlijk wel te trouw. Op dit moment schrijf ik over de christianisering van het westelijk deel van Europa. Maar in die tijd werd ik, net als Jones, gefascineerd door het Oost-Romeinse rijk. Hiervan getuigt ook mijn werk *Power and persuasion in Late Antiquity* (1992) nog. En deze fascinatie is zonder twijfel toe te schrijven aan Jones. Vergeet niet dat ik opgeleid was tot mediaevist. Het westelijke deel van Europa was toen mijn werkterrein. Daarom was voor mij de ontdekking van de Oudheid in eerste instantie de ontdekking van het oostelijk deel van de klassieke wereld.

Ik denk dat de kritiek op het beeld van de wereld van de Late Oudheid dan eigenlijk ook altijd kritiek is op Jones. Men heeft zich te veel bekommerd om de overgebleven structuren van het Romeinse rijk in het Oosten, in plaats van dat men naging hoe deze structuren zijn veranderd in het westelijk deel na de val van Rome. Ik hechtte toen te veel waarde aan Pirenne's these dat het Westen ook na de val nog tot de geromaniseerde wereld diende te worden gerekend. Nu denk ik er anders over. De wijze waarop ik in *The world of Late Antiquity* echter schreef over de barbaren was duidelijk afwijkend van Jones. Hij was niet geïnteresseerd in de barbaarse wereld.

Waarom niet?

Omdat hij geen interesse had voor archeologie. In dat opzicht was hij zeker een classicus. Hij was begiftigd met het geweldige talent dat elke goede Engelse classicus bezat: in staat om elke Griekse of Latijnse tekst te lezen, en er informatie uit te halen.

U prees Jones' fabelachtige instinct. Dient de historicus veel waarde te hechten aan zijn instinct of intuïtie?

Ik zou het instinct zeker niet willen idealiseren of kleineren. Wij benaderen de samenlevingen in de Oudheid met bronnen die ons verslag doen van allerhande gebeurtenissen. Maar deze bronnen verschaffen ons geen informatie over de samenleving in haar *totaliteit*. Daarom kan ik mij niet voorstellen dat een historicus in staat is te functioneren zonder instinct. De historicus is iemand die in een stad verblijft waar slechts weinige straten helder verlicht zijn. Maar hij weet instinctief dat hij in een stad is, en dat de helder verlichte straten zeker niet het geheel vertegenwoordigen. Men moet het gebruik van zijn instinct niet kleineren, want het getuigt van een oprecht wetenschappelijke benadering van de Late Oudheid. Je kunt natuurlijk tevreden zijn met één verlichte straat - en Tacitus of Augustinus bestuderen - maar je kunt jezelf dan niet voorhouden dat je het Romeinse rijk kent. Wanneer je dáár naar streeft, ontmoet je schemering en nacht, en is instinct een onontbeerlijk instrument. Want dan moet je de overgeleverde fragmenten interpreteren. De fragmenten dagen je uit om verbanden te leggen. Instinct is denk ik een eerste, vermanende notie die het toestaat dat je wordt uitgedaagd door elk fragment dat je pad kruist, gepaard gaande met het sterke verlangen om nooit tevreden te zijn met het reeds vergaarde bewijsmateriaal. We weten dat er altijd meer is; geen enkel onderwerp is ooit voldoende bestudeerd.

Eveneens in het voorwoord van Religion and society in the age of St. Augustine schrijft u: "The building up of an historical culture is a slower and more painful affair. It does not begin with understanding the past, but with opening oneself to the present." Kunt u mij vertellen wat u met deze laatste zin bedoelt?

Dat waren woorden van een jonge man en...

U kunt zich er nu niet meer mee verenigen?

Nee, ik kan mijzelf er nog steeds in vinden, maar het dient van enkele aantekeningen te worden voorzien. De toenmalige context is van zeer groot belang. Ik heb nog steeds de overtuiging dat universiteiten niet de enige dragers van cultuur zijn. Gibbon is voor mij nog steeds een voorbeeld. Hij betrok bij de totstandkoming van een oordeel zijn immense kennis van vele culturen. Toen ik studeerde werd in Oxford het vak psychologie niet onderwezen. En toch heeft men psychologische kennis nodig, al is het maar om over de psychologie een mening te kunnen vormen. Antropologie werd mondjesmaat onderwezen, en dan nog op een bekrompen wijze. Een historicus dient echter de betekenis van symbolische codes en rituelen te onderkennen. Deze en soortgelijke kennis is voor een groot deel ontwikkeld buiten de discipline (oude) geschiedenis. Men dient niet op voorhand iets als irrelevant te beschouwen. Juist de Europese cultuur onderscheidt zich van sommige andere traditionele culturen, door haar

grote nieuwsgierigheid en haar ongebruikelijke vermogen om vreemde en onbekende verschijnselen te willen kennen en begrijpen. Deze verlangens zijn natuurlijk niet alleen te vinden binnen de universiteiten; deze instituten zijn slechts kleine oases in de woestijn der kennis. Bijvoorbeeld, de cognitieve psychologie is zeer interessant voor een historicus. Waar is hierover kennis te vergaren? Bijvoorbeeld in medische onderzoekscentra. Waarde-oordelen over de menselijke natuur? Soms in goede romans. Zo zag ik het toen.

En ook nu nog.

Ook nu nog, maar ik denk dat ik mijn visie iets heb bijgesteld. Ik ben niet meer zo optimistisch over de mogelijkheid van universiteiten om kennis in al haar geledingen over te dragen. Dat is te hoog gegrepen. Universiteiten zijn van mening dat zij interdisciplinaire studies aanbieden, maar mensen bieden zichzelf deze studies aan. Eigenlijk is een ieder verplicht zich omwille van zichzelf kennis uit verschillende disciplines eigen te maken.

Niet iedere historicus denkt er zo over. Neem bijvoorbeeld de psychologie. De psychologie wordt door historici bepaald nog niet gezien als een bruikbaar instrument.

Het is de plicht van elke historicus om grondig na te denken over de concepten waarmee het verleden wordt benaderd. Men gebruikt soms, zonder aarzeling, theorieën van Weber om het vroege christendom te beschrijven, zonder dat men zich realiseert dat men Adolf von Harnacks onjuiste perspectief, zij het nu vermomd als een sociologische theorie, reproduceert. De historicus is te vergelijken met een douanier. Hij dient zich weliswaar bewust te zijn dat hij kan worden geholpen door andere disciplines, maar hij dient de grens nauwgezet te bewaken. Zo mag Weber behulpzaam zijn bij de studie van het liberale protestantisme, hij helpt ons zeker niet verder bij onze studie van de Late Oudheid en de Middeleeuwen. Je moet een dialoog onderhouden met andere disciplines. We zouden onszelf iets voorhouden als we zouden denken dat er een natuurlijk reservoir gevuld met gezond verstand zou bestaan, waaruit een ieder zou kunnen putten zonder deze kennis voortdurend aan kritiek bloot te stellen. Wat wij doen, is *intellectual jogging*.

Het gebruik van de psychologie - en dit is belangrijk - moet probleemgericht zijn. Ik wist niet goed of begrippen als bijvoorbeeld projectie en angst bruikbaar waren voor de geschiedschrijving over de Oudheid. Dodds' verhaal is misschien voor een deel waar, maar sommige delen van het verhaal begreep ik niet. Zijn psychologische, Freudiaanse modellen schenen mij op een of andere wijze niet te passen. Ik moest de psychologie beter leren kennen. Misschien had Dodds een onbruikbaar psychologisch model gekozen. Maar ik was nog niet tevreden. Hij interpreteerde namelijk zijn bronnen niet goed. Toen vroeg ik mij af: hoe is het mogelijk dat een dergelijk getalenteerd iemand zijn bronnen niet goed begrijpt? Ligt dat in eerste instantie aan het psychologische model? Dit

bedoel ik met een altijd voortgaande dialoog. Dodds' *Greeks and the irritational* is nog steeds een prachtig boek, ik prefereer dit in hoge mate boven zijn werk *Pagan and christian in an age of anxiety*. Zijn studie over de schaamte- en schuldcultuur in de Griekse wereld is fascinerend, ook al ben ik het nu niet meer met hem eens. Hij toonde hoe psychologische modellen konden worden aangewend. Maar zijn modellen voldeden niet. Moeten wij misschien een andere stroming binnen de psychologie raadplegen?

Uw achting voor professor Momigliano vermeldt u expliciet in enkele werken. Eén van uw laatste boeken, The body and society. Men, women and sexual renunciation in Early Christianity (1988), is zelfs aan hem opgedragen. En in uw eerste boek, Augustine of Hippo (1967), schrijft u: "I have tried, throughout, to do justice to the high standards of Late Roman scholarship upheld by professor A. Momigliano." Kunt u deze hoge normen omschrijven en waren deze normen afwijkend van die van andere oudhistorici?

Ja, deze normen waren anders, toen in ieder geval. In de Engelse cultuur van de jaren zestig, toen ik met hem kennismaaakte, scheen Arnaldo Momigliano de absolute tegenhanger van een 'provinciaal'. Hij was er onwrikbaar van overtuigd dat het judaïsme onderdeel moest uitmaken van de geschiedenis van de Oudheid. Iets waar ik in het begin van dit gesprek al aan gerefereerd heb. Hij was van mening dat daarom óók het christendom deel van deze geschiedenis moest zijn. Dit inzicht was cruciaal voor mij. Met dit perspectief op het christendom eindigt de klassieke wereld misschien niet eerder dan ten tijde van de Franse Revolutie.

De hoge normen hebben betrekking op zijn hoogwaardige visies en de reikwijdte hiervan. Hij was iemand die eindeloos op zoek is geweest naar het antwoord op de vraag wat historische waarheid *is*. Wellicht moet men in zijn directe nabijheid hebben verkeerd om dit te weten, want het komt misschien niet zo duidelijk naar voren in zijn oeuvre. Hij onderzocht de ontwikkeling van het begrip 'historische waarheid' in de Europese geschiedbeoefening. Met andere woorden, waarom is er een (specifieke) Europese historische traditie? Als je dit vergelijkt met de wijze waarop in Engeland de geschiedbeoefening ter hand werd genomen - is dit een uitspraak van Tacitus, of niet? - valt het verschil op. Momigliano zou zeggen: 'Dit is een uitspraak die Hugo de Groot aan Tacitus toeschrijft, of, dit is een uitspraak die Mommsen aan Tacitus toeschrijft'. Dit zijn de problemen die aan ons zijn overgeleverd. Wij dienen ons bewust te zijn van de kracht van ons Europese culturele verleden. Met *opening oneself to the present* bedoel ik dus ook mijn toenmalige interesse voor de zeer verschillende Europese culturen van waaruit historici deelnamen aan een *historical enterprise*.

Momigliano streefde naar een kwalitatief hoogwaardige geschiedschrijving, en daarom verlangde hij altijd dat de betrouwbaarheid van historische kennis ter discussie werd gesteld. Hij vroeg altijd: 'Kun je het bewijzen? En, hoe bewijst je het? Waaruit bestaat het bewijsmateriaal?' Hieruit blijkt ook zijn respect

voor de geschiedbeoefening als een uitdaging voor de geest: een historicus draagt enkel een steentje bij aan het verhaal over het verleden, maar hij schrijft nooit het definitieve verhaal. Een onderwerp kan nooit als afgesloten beschouwd worden, of men dat nu prettig vindt of niet. Ik vermoed dat Jones dacht dat hij het definitieve boek over het late Romeinse keizerrijk had geschreven. Het boek hééft ook monumentale waarde, maar op vele punten is het ongelijk van Jones al aangetoond. Elk boek - zelfs het meest indrukwekkende - is slechts een bijdrage aan een voortdurende discussie.

Ik denk dat Momigliano het idee had dat serieus onderzoek in ieder geval de ongefundeerde verbeelding zou reduceren. In de herfst van zijn leven werd hij gefascineerd door bijzonder moeilijk toegankelijke historische onderwerpen. Bijvoorbeeld het archaïsche Rome. Juist bij een dergelijk onderwerp probeerde hij na te gaan hoeveel historisch betrouwbare kennis men kon verkrijgen (en hoeveel onbetrouwbare kennis men kon uitsluiten) door een methodische benadering van de weinige bronnen die berichten over de Romeinse samenleving in de zevende eeuw voor Christus. Hij was altijd op zoek naar de grenzen van het menselijk weten. Dat deel ik niet met hem. Ik ben over het algemeen geïnteresseerd in periodes die goed gedocumenteerd zijn.

Een opvallend aspect in al uw boeken is de wijze waarop u de mensen van de Late Oudheid beschrijft. Tussen de regels door voel je dat u sympathie voor hen koestert, en dat u zich kunt inleven in hun wereld. Ik zie hierin een boodschap aan de lezer: u geeft aan de lezer het voorbeeld hoe mensen in het heden met elkaar om dienen te gaan. Is dit een juiste interpretatie?

Ja, zonder meer. Ik denk dat het zeer belangrijk is om te beseffen van hoeveel belang sympathie en empathie zijn in onze tijd. En ook: dat ze niet misbruikt worden. In de laatste jaren zijn veel landen die voorheen door de Koude Oorlog van ons verwijderd waren, onderdeel geworden van de Europese gemeenschap. Hoewel zij diepgaand verschillen van de andere landen, verdienen zij het met sympathie en empathie bejegend te worden. Vanzelfsprekend hoeft niet alles te worden goedgekeurd, maar men dient te begrijpen dat ze andere tradities en verschillende geschiedenissen hebben. Maar kijk wat er tegenwoordig gebeurt in onze directe nabijheid (*hoofdschuddend en fluisterend*). Ook het Midden-Oosten wordt met zeer grote argwaan gevolgd. Denk aan de Iraanse Revolutie, of het fundamentalisme - er is een tijd geweest dat wij dachten dat slechts de pro-Westerse groepen in het Midden-Oosten van belang waren. Let wel, ik rechtvaardig deze verschijnselen niet, maar een historicus dient ze te bestuderen. Ik denk dat een historicus die geleerd heeft hoe het Romeinse keizerrijk bestudeerd dient te worden -consciëntieus en met begrip -, uiteindelijk een beter journalist zal worden, en zich minder snel te buiten zal gaan aan minzame en holle retoriek wanneer hij geconfronteerd wordt met zeer pijnlijke en schokkende gebeurtenissen. Denk maar eens aan Joegoslavië. Hoewel men zich hiervan niet zo maar emotioneel los kan maken, moet men wel het hoofd erbij houden. De samenlevingen in Joegoslavië hebben net zoveel recht op

begrip en empathie als de mensen van de Late Oudheid, die ook verschrikkelijke dingen deden. Maar omdat dat in het verleden gebeurde, denken wij...

Als je kijkt naar de oprispingen van sentiment die, bijvoorbeeld, in de Amerikaanse media plaatsvinden wanneer deze geconfronteerd worden met gebeurtenissen die hen niet welgevallig zijn, realiseer je je dat de historicus een echte taak heeft.

Leent uw betrokkenheid bij de mensen van de Late Oudheid zich niet uitstekend voor een historische roman?

Ik heb erover nagedacht, maar ik heb besloten het niet te doen. Je hebt de zogeheten *dry-stone-wall technique*: je vindt bepaalde stenen en bouwt hiermee. Met de stenen zoals ze zijn. En deze techniek prefereer ik. Ik word voldoende uitgedaagd door de dingen die er *zijn*. Als ik een romanschrijver zou zijn, zou ik de vrijheid hebben de stenen passend te maken door ze te bewerken. Maar een historicus wordt met het probleem opgezadeld dat een steen een bepaalde vorm heeft, en niet een andere vorm. En dan moet je jezelf afvragen hoe die steen past. Maar ik heb vaak nagedacht over het schrijven van een historische roman doch heb het idee steeds weer verworpen omdat ik met de realiteit wens te werken. Ik vind het een verontrustende gedachte dat ik een fictief personage zou creëren, ook al vermoed ik dat de historische roman mij wel zou liggen.